

8. Сікорський М.І. Склоробна майстерня XI ст. у Переяславі-Хмельницькому // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К.: Наукова думка, 1976. – С. 146–150.

9. Тетеря Д.А., Товкайло М.Т. Охоронні дослідження в Переяславі // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. – К.: ІА НАНУ, 2001. – С. 57–58.

10. Харламов В.О., Трофіменко Г.В. Дослідження Переяславського дитинця в 1991 р. // Археологічні дослідження в Україні 1991 р. – К., 1993. – С. 128–130.

Олексій Златогорський (Луцьк), директор ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

Сокільське городище—замчище в історії України

Село Сокіл Рожищенського району знаходиться у центральній частині сучасної Волинської області, на північ від Луцька та на північний схід від райцентру Рожище, на лівому березі р. Стир. В останні роки з'явилася низка публікацій з історії цього населеного пункту: від публікацій учнівських рефератів в красназвочому збірнику [7; 8], що містять власне цінну інформацію з історії села останніх п'ятдесяти років, до публікацій з історії архітектурної пам'ятки [6] та історії села [13]. Володимир Антонович у своїй відомій праці «Археологічна карта Волинської губернії», посилаючись на «Церковний літопис містечка Сокуля» помилково зазначає: «Всё местечко окружено валом со следами наружного рва» [1, 50]. Цю ж помилку повторює у публікаціях 1961 та 1986 рр. Олександр Цинкаловський [19, 384–385; 23, 204]. Насправді слідів таких валів та й рову на території Сокола не лише сьогодні виявити не можливо, а й старожили нічого про них не згадують. У міжвоєнній публікації Мечислава Орловича зазначено: «у містечку Сокіл гарний палац Стемковських з парком, навколо якого збереглися давні замкові вали» [21, 75]. Розвідкова

експедиція Волинського краєзнавчого музею під керівництвом Віталія Коноплі у 1989 р. на території села виявила 9 пам'яток археології: 1) За 0,7 км на захід від села в ур. Цвелень на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р. Лютиці висотою 3–4 м над

Рис. 1. Сокіл на карті Волинської області

рівнем заплави – поселення давньоруського періоду XI–XII ст. площею 1 га; 2) В південній частині села на місці першої надзаплавної тераси лівого

берега р.Стир висотою 8-10 м над рівнем заплави та на схід від шосейної дороги – багатшарове поселення культур гребінцево-накольчастої кераміки, тшцінецько-комарівської і давньоруського періоду Х–ХІІ ст. площею 1 га; 3) В центральній частині села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Лютиці висотою 2-3 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду ХІ-ХІІ ст. площею 0,5 га; 4) За 0,8 км на схід від села на підвищеній ділянці серед заплави лівого берега р.Стир та на схід від двох невеликих озер Вузького і Круглого – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду ХІ-ХІІІ ст. площею 2 га; 5) В північно-східній околиці села на лагідному схилі першої надзаплавної тераси правого берега р.Лютиці висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду ХІ-ХІІ ст. площею 1 га; 6) В північній частині села в ур.Острів на овалному у плані підвищенні серед заплави правого берега р. Лютиці висотою 3–4 м над рівнем заплави – двохшарове поселення тшцінецько-комарівської культури і давньоруського періоду ХІ-ХІІ ст. площею 0,5 га; 7) В північно-західній частині села в ур. Красикове на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р. Лютиці висотою 2-3 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду ХІ-ХІІ ст. площею 1 га; 8) В північно-східній частині села в ур.Під Навіз на лагідному схилі першої надзаплавної тераси лівого берега р.Лютиці висотою 3-4 м над рівнем заплави – поселення давньоруського періоду Х-ХІІ ст. площею 0,5 га [11, 81–82]. У цьому ж переліку згадане і городище, яке помилково продатовано ХІ-ХІІ ст. Городище-замчище ХVІ-ХVІІ ст. на території села впродовж двох століть відіграло значну роль в історії тоді ще містечка Сокуля і завдяки функціонуванню якого мешканці села вели жваву торгівлю та й брали участь в різних історичних подіях.

Генеральний план (ситуаційна карта) поселення ХІ-ХІІІ ст. та городища-замки ХVІ-ХVІІ ст. у с. Сокулі Рожанського району Волинської області

Рис. 2. Сокулі на карті Гугл

Пам'ятка знаходиться на північно-східній околиці села, при виїзді до села Навіз, на території лікарні (колишньої садиби родини Стемковських). Вона займає домінуюче положення в навколишній місцевості, оточена низинними болотами з півдня та сходу. Городище має чотирикутну форму, зі штучно насипаною площадкою на підвищенні серед заболоченої заплави лівого берега р. Лютиці (лівосторонній доплив р. Стир). Збереглися частково північні, південні та західні (з виїздом до городища) вали замчища. Із західної сторони воно мало б бути захищене ще ровом – нині це

забудована територія села. Городище займає площу 6800 кв.м (80 x 85 м). У східній його частині розміщено перебудоване з шляхетського мастьку приміщення

лікарні, у східній і північній – господарські споруди, у західній – залито фундамент, по центру – засаджені дерева (Рис.3). Вперше Сокіл згадується під 1545 р. у досить відому документі «Перелік нововстановлених і усталених здавна митниць на Волині», складеному урядовими ревізорами [18, 65]. На кінець XIX ст. польський географічний Словник описує в Луцькому повіті містечко Сокіл

Рис. 3. Ситуаційний план Сокільського замчища

(Сокуль) над Стирем, до якого належало село Навіз [22, 39]. В тій же глосі говориться, що в Соколі побутувала легенда про схований у містечку привілей, за яким 1564 р. Сокіл отримав міське право від Сигізмунда Августа, польського короля [22, 39]. Власниками Сокола вважалися князі Збараські, які разом з князями Острозькими, Заславськими, Вишневецькими належали до найбільших землевласників у Луцькому повіті [22, 39–40; 20, 66–67], князі Сокульські (Рюриковичі – нащадки турово-пінських князів) – родичі Четвертинських [22, 39–40; 20, 313] і Збараських, та Єловицькі. Княжна Варвара Сокульська була дружиною Стефана Матушовича Войничу Вороницького зі Збаража [20, 303, 316]. Сестра Стефана – Олександра Матушівна вдруге була одружена з Кшиштофом Єловицьким, другою дружиною якого була Олександра Сокульська [20, 303, 316]. З 1803 р. Сокіл від родини Єловицьких переходить до родини Стемковських [22, 39–40]. Село Навіз так і лишається власністю Сокульських до початку 70-х рр. XIX ст. [22, 39–40]. Таким

Рис. 4. Відбиток воскової печатки з гербом «Погоня» з сокільської церкви

чином, протягом майже 200 років маєтності знаходились в руках однієї родини.

За даними А.Зайця, у XVI ст. (до 1565 р. включно) існують звістки про

Рис. 5. Охоронний знак на південному валу

появу 63 міст на Волині. Серед інших міст згадується і Сокіл під 1563 роком, коли це поселення отримало або дозвіл на локацію, або Магдебургське право [9, 90], оскільки його перша згадка датується 1545 р. Згідно з подимним реєстром Луцького

повіту, за атестацією на 1629 р. Сокіл (Сокол, Сокуль) згадується як місто – центр Сокольської волості [3, 59–60]. Там же показано ім'я дідички – Олександри з Соколя Криштофо-Шимкович-Шклінської (Криштоф Шимкович 1620–1634 рр. земський підсудок в Луцьку), яка вдруге вийшла заміж за Криштофа Словицького [20, 188, 316]. Згадані маєтності Олександра могла

успадкувати від брата Стефана, після того як останній постригається у ченці і помирає 1617 р., або отримати як посаг від батька Марка Сокольського, який помер, за одними відомостями, 1612 р. [22, 39], за іншими—1583 р. [20, 316].

Рис. 6. Панорама північного та західного валу

Згаданий подимний

реєстр 1629 р. містить перелік чотирнадцяти поселень Сокольської волості, з яких дев'ять, у тому числі і село Навоз (Навіз), збереглися до нашого часу,

а чотири зникли. До зниклих належать: Довга Воля, Красилівка, Передзамче, Михалківська Воля [4, 77–105]. Ще одне поселення – Копиль, можливо, відповідає теперішньому селу Копилля (перша згадка 1577 р.) – центру сільради Маневицького району [10, 554]. Таке припущення ймовірно, оскільки, по-перше, інші поселення, що збереглися, як виявилося, тепер включені до Ковельського, Рожищенського, Луцького, Ківерцівського районів, тобто відбулося розпорощення сталої протягом кільком століть адміністративної одиниці волості; по-друге, опосередкованим підтвердженням можна вважати однакову дату – 1577 р. – першої згадки

Рис. 7. Панорама центральної частини городища

Копилля та Наво-за (тепер— село Навіз Рожищенського району), що також вперше згадується 1577 р. і присутнє серед поселень Сокольської волості у подимному списку 1629 р. [3, 59; 10, 554; 4, 6]. Серед тих поселень, що збереглися, два поміняли назву: Смердин має нову назву – Крижівка (Луки-

вська сільрада, Рожищенський район), Копче зветься Новокотів (Романівська сільрада, Луцький район) [10, 636; 4, 84; 10, 454; 4, 82]. Крім того, на підставі згаданого реєстру, 1629 р. можна вважати першою згадкою сіл Підліси (Велицька сільрада, Ковельський район), Крижівка (колишнє Смердин), Новокотів (колишнє Копче), Духче (Сокільська сільрада, Рожищенський район), які не мали ніякого датування [10, 380, 454, 636, 638], Литоґоща (центр сільради, Рожищенський район), Корсині (Литоґошанська сільрада), що датувалися XVIII ст. [10, 636], Ситовичі (центр сільради, Ковельський район), першою згадкою про яке вважався 1635 р. [10, 384]. Село Суськ (колишнє Суск) – центр сільради Ківерцівського району вперше згадується під 1570 р. [10, 313]. Фактично, за подимним реєстром 1629 р. з'ясувалося, що сім сіл Волинської області існують вже понад 370 років.

Серед назв поселень, що зникли, особливу увагу привертає назва Передзамче. Така назва свідчить про існування у Соколі замку чи укріплення, де перебували його власники. Фактично, поселення Сокіл, що вперше згадано 1545 р., яке отримує 1563 р. локалізаційний привілей, тобто

дозвіл «садити» на місто з правом проводити торги та ярмарки, а 1564 р. дістає міське право, вочевидь, при підтримці своїх власників вдало реалізувало надані йому права. Сокіл як місто і як адміністративний центр Сокольської волості згадується і 1629 р., і 1648 р. Місто проходить успішно першу фазу локації – правову і дістає право утримувати корчми, мати торги у визначений день, ярмарки двічі на рік, право працювати ремісникам. Без сумніву, була вирішена і друга фаза – просторова: у місті мав існувати ринок, певна кількість вулиць.

Сокіл, за визначенням П.М. Саса, можна віднести до так званих міст середнього розміру (від 200 до 700 димів) [16, 22]. Населення нових міст могло зростати за рахунок втікачів-селян. Так, 1566 р. князь Андрій Курбський марно намагався повернути понад 100 кріпосних, які втекли до новооселеного міста Сокіл (Сокол, Сокуль) Луцького повіту [16, 27]. У 1595 р. до Сокола втекли дві родини підданих Андрія Коровля-Селецького [17, 406], у 1627 р. захисту згаданої вище Олександри Шклінської попросили втікачі з сіл луцького біскупства Дворець та Садів [17, 455].

Міщани Сокола брали участь і у «домашніх» війнах своїх власників. Похід війська князів Сокольських на Івана Олізаровича у Черняхів описав у своєму історичному творі «Ганна Монтовт» Орест Левицький [12, 112–113].

В місті працювало 39 ремісників, або 18,7 % населення [16, 22], серед яких були і золотарі, тобто ювеліри [16, 71]. Крім того діяло 10 мукомельних млинів і 3 рудничих [16, 119]. Цілком ймовірно, що місто спеціалізувалося на торгівлі рибою, бо є відомості за січень 1569 р. про купця з Пінська, який їхав на двох санях до Сокола і віз шість бочок солоної плотви для продажу на місцевому базарі [16, 113]. Вивозили з Сокольської волості і поташ до Бугу, зокрема є згадка про проїзд з Сокола через Рожиче у 1570 р. підвод з цим відомим експортним товаром шляхтича-купця Станіслава Граєвського, який вів досить жваву торгівлю з Гданськом [18, 144–145].

Православні міщани Сокола підтримували зв'язок з Луцьким братством, у Пом'янику якого згадані як члени братства сокольці Василь Александрович (XVII ст.) [15,10] та Євксимія (1714 р.) [15,18]. У Національному музеї Кракова зберігається рукописна книга останньої чверті XVII ст. «Проповіді і погребальні промови Феофана Гірського», «опрапована в церкві Соколничкоі» для Луцького братства [14].

Ймовірність того, що Сокіл мав організацію міського самоврядування, не викликає сумніву, проте реальний його зміст гіпотетичний, оскільки відсутній самий текст привілею. Оскільки Сокіл—середнє приватновласницьке містечко, то ним міг керувати звичайний урядник. Проте на сьогодні віднайти грамоту з привілеєм, чутки про яку існували у Соколі на кінець XIX ст., не можливо. Сталося так, що у 1990 р. при реставрації Успенської церкви на околиці села вдалося віднайти лише вислу воскову печатку Сигізмунда Августа з гербом Великого князівства Литовського «Погоня» із залишками шнурівки, якою печатка кріпилася до грамоти, можливо пергаментної, яка загинула [ВКМ, Н-7564] (Рис. 4). Оскільки на вказаній

печатці прочитуються тільки перші цифри “15..”, то печатка могла належати як локаційному привілею, так і привілею на магдебурзьке право [6, 109].

Таким чином, поселення Сокіл в XVI–XVII ст. існувало як місто середнього розміру. На його успішний розвиток і становлення вплинуло декілька причин. Відбувалося загальне економічне пожвавлення XVI – початку XVII ст. і, зокрема, орієнтація експорту збіжжя та поташу в Західну Європу. Місту було надано магдебурзьке право. Можна також говорити про зацікавленість його власників у розвитку поселення, що носила мабуть не тільки амбіційний характер, але й фіскальний, оскільки дохід з містечок навіть і невеликих був значно більший, ніж з села. До того ж з початку XVII і до початку XIX ст. місто належало одній родині – Словицьким. Як центр Сокольської волості – Сокол, маючи право тримати корчми, млини, рудні, проводити ярмарки (двічі на рік 1 листопада і 15 серпня) і торги, мати ремісників поставав для навколишніх сіл (згаданих вище) центром місцевого обміну, тобто посередником між містом і селом. Цілком ймовірно місто мало і спеціалізовану торгівлю – рибну, про що свідчить і наведений вище факт про пінського купця і наявність серед міського населення рибних перекупень. Його минуло і таке лихо, як здача та перевіддача в оренду. Лише одне село (Михалківська Воля зникла) було віддано посесору Андрію Здитовецькому [3, 60]. Водночас Сокіл поставав центром адміністративно-господарського комплексу і резиденцією власника, про що опосередковано свідчить характерна назва зниклого села Передзамче і конкретно – сучасні залишки пізньосередньовічного замчища.

Варто зазначити, що Постановою Кабінету Міністрів України №1761 від 27.12.2001 р. пам'ятка внесена до Реєстру за № 842 як національна і як городище XI–XIII ст. У 1936 р. під час проведення розвідки відомий польський археолог Ян Фітцке виявив на ній фрагменти кружалної кераміки XI–XIII ст. [2, 116]. Тим же періодом помилково було продатовано городище В.Коноплею [11, 80]. Під час складання паспорту пам'ятки у 2010 р. експедицією ДП «Волинські старожитності» ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України під керівництвом автора матеріалів чи культурного шару давньоруського часу виявлено не було. Враховуючи матеріали Фітцке і натурне обстеження, пам'ятка була перекваліфікована як поселення давньоруського часу XI–XIII ст. та городище пізньосередньовічного часу XVI – XVII ст. (Сокіл-1).

Поселення давньоруського часу XI–XIII ст. виникло на терасі внаслідок заселення лівого берега р. Стир та його притоків по лінії від сучасних населених пунктів – села Копилля Маневицького району та міста Рожище. Центр даного поселенського комплексу розташовувався, ймовірно, на території сучасного забудованого центру міста Рожище. Городище (замок) на місці поселення виникає значно пізніше – у XVI-XVII ст. Розміщення замчища безпосередньо над річкою (і Лютицею і Стиром) дозволяло контролювати як сухопутний, так і річковий транспортний рух. До ближчих аналогічних пам'яток можна віднести городища пізньосередньовічної доби

Іванівка, Колмів, Звиняче-1, Звиняче-2, Ошів, Довгів, Журавники, Шацьк-2, Низкиничі, Цегів, Мирків, Степань, Мощаниця, Володимирець. Ці пам'ятки об'єднує однакове розміщення на місцевості – насипна земляна площадка (ексарп), по периметру якої насипані вали. Планова конфігурація у вигляді правильної геометричної фігури (прямокутника), ескарпом і валом давала можливість перехрещувати фронтальний обстріл зі стін з фланговим обстрілом з веж, утворюючи на підступах до них зону суцільного ураження. Причиною появи таких укріплень було виникнення та розвитку вогнепальної зброї і пов'язаного з цим складанням нових прийомів штурму [5]. Немає такі укріплення, як у сучасному селі Сокіл, з'являються в Україні у XVI–XVII ст.

Джерела та література

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Вольнской губернии / В. Анотонович // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М., 1901. – Т.1. – С.36–133.
2. Археологічна спадщина Яна Фітцке / Упоряд. Г.В.Охріменко, О.Є.Златогорський. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005.
3. Баранович О.П. Залюднення України перед Хмельниччиною. Волинське воеводство / О.П. Баранович. – Київ, 1931.
4. Волинська область. Адміністративно-територіальний поділ. Львів, 1981.
5. Годованюк Е.М. Исследования бастионных замчиц Вольни / Е.М.Годованюк // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. – К., 1980. – С.82–88.
6. Гулько Г. Свято-Успенський храм у селі Сокіл – унікальна пам'ятка сакрального зодчества 15-16 століть / Г.Гулько, М. Томчук // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Рожище і рожищенці в історії Волині та України: проблеми волинезнавства. Матеріали XXIII обласної наук.-практ. істор.-краєзн. конф., Луцьк – Рожище, 23 травня 2007 р. – Луцьк, 2007. – С. 106–111.
7. Дорошук З. «Сокіл так зветься над Стиром село...» (Краєзнавчі матеріали з історії рідного села) / З. Дорошук // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Рожище і рожищенці в історії Волині та України: проблеми волинезнавства. Матеріали XXIII обласної наук.-практ. істор.-краєзн. конф., Луцьк – Рожище, 23 травня 2007 р. – Луцьк, 2007. – С. 80–93.
8. Єгорова В. Село Сокіл і сокільчани / В. Єгорова // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Рожище і рожищенці в історії Волині та України: проблеми волинезнавства. Матеріали XXIII обласної наук.-практ. істор.-краєзн. конф., Луцьк – Рожище, 23 травня 2007 р. – Луцьк, 2007. – С. 93–105.
9. Заяць А.Е. Динамика численности городских поселений Вольнского воеводства XVI – первой половины XVII ст. (1566–1648) / А.Е.Заяць // Історико-географічні дослідження на Україні. Київ, 1992. – С.85–100.
10. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. – Київ, 1970.
11. Конопля В.М. Археологічні пам'ятки Волині (Рожищенський район) / В.М. Конопля, В.Г. Оприск. – Луцьк, 1991.
12. Левицький О. Ганна Монтовт / О. Левицький // На переломі: друга половина XV – перша половина XVI ст. – Київ, 1994. – С.96-151.
13. Огнева О.Д. Поселення Сокіл в історії Волині / О.Д. Огнева, О.Є.Златогорський // Історія міст і сіл Великої Волині. Науковий збірник „Велика Волинь”. Т.25. – Житомир: ПП Косенко М.Г., 2002. – Частина 1. – С.41–44.

14. Павличко Я. Рукописи Луцького монастирського братства (на матеріаліх Національного музею м.Кракова) / Я.Павличко // Волинська ікона. Питання історії вивчення, дослідження та реставрації. Тези та матеріали II міжнародної наукової конференції. – Луцьк, 1995. – С.17.
15. Пом'яник. Волинське крайове Братство святого апостола Андрія Первозванного (Луцьке Хрестовоздвиженське). Від року Божого 1618 і далі. – Луцьк, 2000.
16. Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П.М. Сас. – Киев, 1989.
17. Селянський рух на Україні 1569-1647 рр.: Збірник документів і матеріалів. – Київ, 1993.
18. Торгівля на Україні XIV – середина XVII ст. Волинь і Наддніпрянщина / Упоряд. В.М.Кравченко, Н.М.Яковенко. – Київ, 1990.
19. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 р.) / О. Цинкаловський. – Вінніпег, 1986. – Т.2.
20. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна) / Н.М. Яковенко. – Київ, 1993.
21. Orłowicz M. Plustrowany przewodnik po Wołyniu. – Łuck, 1929.
22. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajow słowiańskich. T.XI. Warszawa, 1890.
23. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego / A. Cynkałowski, pod. red. J. Kostrzewskiego. – Warszawa. 1961.

В'ячеслав Шерстюк (Полтава), завідувач відділом
Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління
культури Полтавської облдержадміністрації

Сировинна база селітроваріння XVI–XVII ст. Східної Європи

Ще з XV ст. в Європі величезного значення набуває виробництво селітри — невід'ємного атрибута для виготовлення пороху. Оскільки війни тут майже не припинялися, то селітроваріння було одним із найголовніших промислів від епохи початку нового часу аж до третьої чверті XIX ст. Тому причини виникнення селітри в природі, віднайдення місць її концентрації та способи добування ставали об'єктом дослідження багатьох хіміків та промисловців того часу.

Процес селітряного виробництва умовно можна розподілити на етапи:

- 1) пошук сировини для добування селітри; 2) підготовка цієї сировини;
- 3) видобування селітри; 4) висушування та очищення (літрування).

У даній роботі буде здійснена спроба простежити сировинні бази цього промислу в час його появи. Для цього спершу необхідно проаналізувати природу походження селітри.

Селітра — загальна назва азотнокислих солей лужних металів, зазвичай KNO_3 та $NaNO_3$. У даному випадку нас цікавий хімічний продукт KNO_3 , що носив і носить багато назв: ямчуга, емчуга (московська варіація), просто селітра з варіаціями написання (салетра тощо), нітрат калію, азотнокислий